

Zbigniew Babik

Uniwersytet Jagielloński, Kraków, Polska

ORCID 0000-0002-8809-3461

***Ruczaj* i **ręczaj* w słownictwie i nazewnictwie polskim. Próba nowego spojrzenia z perspektywy słowiańskiej¹**

Słowa kluczowe: leksyka hydrograficzna, białorutenizmy, toponomastyka**Keywords:** hydrographic lexis, Byelorussian loanwords, toponomastics

Rzeczownik *ruczaj* -u ‘strumyk, (bardzo) małych rozmiarów ciek naturalny’ ma we współczesnej polszczyźnie status powszechnie znanego starszym i średnim pokoleniom² wyrazu poetyckiego (książkowego), którego użycie w tekście nieodpowiedniego rejestru mogłoby rozbawić lub wręcz zaniepokoić odbiorcę. Tak też kwalifikowany jest przez ważniejsze słowniki polszczyzny II połowy XX – początków XXI w. (SJP Dor VII: 1383 (bez kwalifikatora); SJP Szym III: 143; SWJP: 983; NSPP: 887; PSWP XXXVII: 218; USJP IV: 228; ISJP II: 518; WSJP s.v.). Znajdujemy go również w kilku słownikach XIX – I połowy XX w. (SWil II: 1422; SW V: 763; Karłowicz 1907: 69–70³). Najstarszym notującym ten wyraz a powszechnie znanym słownikiem jest oparty na większej kwerendzie słownik Samuela B. Lindego (1812: 139, s.v. **ruczaj*), brak go natomiast

¹ Autor składa podziękowania za konsultacje lub pomoc logistyczną Renacie Burej i Elżbiecie Solak (IFS UJ), Urszuli Bijak, Elżbiecie Supranowicz i Rafałowi Szeptyńskiemu (IJP PAN) oraz Ewie Tomczyk (Biblioteka Wydziału Filologicznego UJ). Za przekazane (i wykorzystane) uwagi dziękuje także anonimowemu recenzentowi.

² Zaskoczeniem było dla mnie stwierdzenie powszechnej nieznamomości wyrazu w młodszych pokoleniach. Sondaż przeprowadzony na grupie dziewięciorga studentów filologii urodzonych około roku 2000 wykazał, że nikt z tego grona słowa nie kojarzył, a przynajmniej nie potrafił podać jego właściwego znaczenia. Jedna z osób podała topograficzne znaczenie ‘uroczyško’.

³ Tylko w przytoczonym za Kolbergiem tekście piosenki *Idźże Kasiu do gaju, szukaj ziółka ruczaju*. SW (l.c.) podawał także znaczenie ‘rozmaryn’ (zapewne właściwe pierwotnie postaci *rozmaju* w innych wariantach tego tekstu).

w starszych dużych słownikach Jana Mączyńskiego (1564), Grzegorza Knapiusza (1621) i Michała A. Troca (1744–1764). Początkowo etymolodzy i leksykografowie nie zgłaszali wątpliwości co do rodzimości polskiego *ruczaju* (por. Brückner 1927: 467; Szober 1929: 601–602; Nitsche 1964: 161, 292; Udolph 1979: 258, 261), jednak z czasem, wobec utrzymującego się – mimo poważnego postępu badań leksykograficznych – braku jednoznacznie rodzimych poświadczeń leksykalnych w pierwszych wiekach dokumentacji naszego słownictwa (por. niżej), jego geneza i historia w polskim języku literackim stały się przedmiotem kontrowersji.

W inspirowanym monografią Adama Wolffa i Ewy Rzetelskiej-Feleszko (1982) artykule o reliktach leksykalnych w toponimii staromazowieckiej Andrzej Bańkowski (1984: 137–138) wystąpił z tezą, że *ruczaj* jest w polszczyźnie – ze względu na *u* – zapożyczeniem wschodniosłowiańskim („używane głównie przez autorów kresowych i całkiem nie znane gwarom polskim”, por. tamże: 137), natomiast rodzima postać wyrazu z samogłoską nosową zachowała się w mazowieckich nazwach miejscowych *Ręczaje* w gm. Poświętne pow. wołomińskiego (dokumentacja od XV w., por. Bijak 2001: 173; NMPol XI: 10, dziś *R. Polskie* i *R. Nowe*) i *Ręczaje*, potem *Ręczaj*, przejściowo wieś, dziś cz. wsi Grzegorzewice w gm. Żabia Wola pow. grodzkiego (notowanej dopiero w XIX w., por. Wójcik 2002: 134; NMPol XI: 10). Interpretację tę powtórzył po latach w hasłach swego słownika etymologicznego Bańkowski (2013: 64–65, s.v. *ręczaj*, 168, s.v. *ruczaj*), konsekwentnie abstrahując od możliwości istnienia słowiańskich postaci z *u* przed denazalizacją nosówki tylnej w poszczególnych językach. Proponowana etymologia obu ojkonimów została w zasadzie przyjęta we współczesnej toponomastyce polskiej (Bijak 2001: 173; Wójcik 2002: 134; Babik 2009: 68–69; NMPol l.c.; Babik 2018: 101–102); co do ich odapelatywnej genezy można było mieć początkowo pewne wątpliwości (w językach słowiańskich zachowały się ślady podobnego derywatu o znaczeniu ‘rączka, uchwyt’, potencjalnie fundującym nazwy osobowe), w praktyce usunęło je jednak (por. Babik 2018: 101–102) odkrycie w ostatniej dekadzie, w tej samej strefie mazowieckiej, dwu dalszych współrzędnych nazw geograficznych, mianowicie części Karczewizny w gm. Łochów pow. węgrowskiego *Ręczaje -czaj*, gwar. *Réncaje -caj* (UN-Matr CXLVII: 9; UNMasz CXLVII: 8; nienotowanej w PRNG) i pól *Zręczaje* k. dawnego folwarku Augustów na dzisiejszej Pradze Północ (Friedrich 2014: 39; mamy tu zapewne postać z wchłoniętym przyimkiem *z*)⁴. Pewien margines wątpliwości wprowadzie pozostaje (są to, jak na razie, nazwy wyłącznie obiektów „suchych”), inne objaśnienia tych nazw wydają się jednak jeszcze mniej prawdopodobne⁵.

⁴ Książka ta jest pośmiertnym wydaniem obronionej w 1933 r. na UW, a napisanej pod kierunkiem Witolda Doroszewskiego rękopiśmiennej pracy dyplomowej Henryka Friedricha. O naszej nazwie pisał on: „Łączę to z rdzeniem **ru-* w wyrazie *ruczaj* < **rukěj*. Brückner łączy tu wyrazy *ryk*, *ryczec* (uwzględniając *-k-* za sufiksalne) i przypisuje znaczenie ‘rączności’; sufiks *-aj* jak w *obyczaj*”.

⁵ Nazwisko *Ręczaj* udało się odszukać (dzięki zasobom Geneteki) w nieodległym od arealu **ręczaju* Kawęczynie (parafia Mikołajew) w pow. sochaczewskim (Magdalena Glantz, urodzona

Zawartość kartoteki *Słownika gwar polskich PAN* (fiszki 735–747 pliku *rubel-rusza*) zasadniczo potwierdza opinię Bańkowskiego o nieznaności *ruczaju* w rdzennych gwarach polskich. Poświadczenia pochodzą jedynie z gwar kresowych (np. Łopatow-szczyzny, z zachowaniem pierwotnego ruskiego przycisku na drugiej sylabie, por. Zda-niukiewicz 1972: 197), por. też piosenkę z tekstem „w ciemnym gaju przy ruczaju” zapisaną w Kraczkowej w pow. łańcuckim. Kilka fiszek potwierdza jego nieznanomość w wybranych miejscowościach (małopolskiej Więciórcze, Facimiechu i Sidzinie w ba-daniach Mariana Kucały, podlaskiej Huszczy w badaniach Mieczysława Buczyńskiego, pomorskich Suminach w pow. tucholskim), niektóre zawierają przekazy wyrazów o znaczeniu ‘rączka, uchwyt’. Również w materiałach MAGP XI: 90 (komentarze do mapy 524 ‘strumień’) stwierdzono znajomość wyrazu „tylko u Polaków z dawnych kresów pn.-wschodnich”.

Rozpowszechniony pogląd o leksykalnym poświadczeniu *ruczaju* w staropol-szczyźnie (tak np. WSJP PAN s.v.) pozbawiony jest realnych podstaw (Babik 2009: 68–69). *Słownik staropolski* (SStp VIII: 42) dokumentuje go zapisem z zachowanego w późniejszych kopiach łacińskojęzycznego tekstu nadania bojarskiego dla kościoła w Radoszkowiczach na środkowej Białorusi z 1485 r. (KodWil I: 400, nr 343), dodając uwagę „może nomen proprium”. Cały kontekst onomastyczny tego dyplomu jest (li-tewsko-)ruski, a postać pojawia się w kontekście tekstowym typowym dla przytoczeń onimizowanych nazw toponimicznych (*Circa fluvium dictum Wyaszyna [Vjazyn(j)]a⁶ et torrentem Wiaty ruczay* [w innej kopii *ruczany*; zapewne *V(i)jaty(j) Ručaj⁷*]). Obecność w tym okresie nazwy wodnej pochodzenia polskiego jest na owym terenie wysoce nieprawdopodobna; w najbardziej optymistycznym wypadku można byłoby na jej podstawie wnioskować o obecności wyrazu w piętnastowiecznej polszczyźnie pół-nocnokresowej (o ile o takim odrębnym tworze w tym czasie można w ogóle mówić).

Równie bezwartościowy jako dowód trwałego miejsca wyrazu w szesnastowiecz-nej polszczyźnie jest jedyny przekaz zamieszczony w SłXVI (XXXVII: 125). Pochodzi on ze s. 424 *Kroniki polskiej...* (1582) wywodzącego się ze środkowopolskiego Strykowa Macieja Stry(j)kowskiego, pojawia się w niej jednak w opisie Witebska: „Wżákże [książę Olgierd Giedyminowicz] iednák dwie Cerkwi w Witebfku Greckim xtałtem kofztownie zmurował / [...] iednę w niznym Zamku / á drugą w polu zá Ruczaiem álbo przyko-pem zamkowym” (z pochyleniem *á* w formie instr. sg.!)⁸. Z biografii Strykowskiego

z Małgorzaty Ręczaj w 1830 r.). Jednak przy tak słabej dokumentacji nazwiska fundowanie przez nie wszystkich czterech toponimów mazowieckich wydaje się nieprawdopodobne. Jeśli są współ-rdzenne, należałoby przyjąć niezależne, odaplatywne pochodzenie nazwiska i toponimów. Lepiej poświadczono antroponim *Ruczaj* (jako nazwisko por. Snazw VIII: 179), jednak i tu większość starszych poświadczeń skupia się poza dzisiejszą wschodnią granicą Polski (Geneteka). Nazwi-ska *Ręczajewska* i *Ręczajski* (AntrPol IV: 209; Snazw VIII: 101) pochodzą zapewne od ojkonimu.

⁶ Była to dzisiejsza Wiazynka, dopływ Rybczanki: [https://pl.wikipedia.org/wiki/Wiazynka_\(rzeka\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Wiazynka_(rzeka)) (dostęp czerwiec 2023).

⁷ Nie natrafiłem na ślad takiego przymiotnika (potencjalnie „tematyzowanego” part. praes. act. **vijęts*) we wschodniosłowiańskim (zwłaszcza w źródłach brus.), por. jednak *vijátka* ‘blu-zeczka’ (SRNG IV: 311: Jarosławskie).

⁸ Prawdopodobnie z tego miejsca zaczerpnął wyraz Jerzy Samuel Bandtkie (1806: 1295, s.v. *ruczay*), opatrując go mylną głosą ‘der Sumpf, Morast’ (‘grzęzawisko, bagno’) i kwalifikatorem „obs.”

wiadomo o jego służbie wojskowej m.in. w Witebsku, przytoczył zatem zapewne lokalny uzus w odniesieniu do fosy zamkowej. Nie sposób przy tym rozstrzygnąć, czy chodziło o nazwę własną, np. pierwotną nazwę strumienia zasilającego fosę – użycie majuskuły w druku, jak widać z cytatu, nie jest tu rozstrzygające – czy raczej lokalne określenie apelatywne tej fosy. Brak wyrazu w innych miejscach dzieła oraz dodanie dodatkowej glosy („przykop zamkowy”) tym bardziej przemawiają przeciwko jego obecności w słowniku samego Strykowskiemu, który najwidoczniej odczuł potrzebę dodatkowego wyjaśnienia znaczenia użytej formy.

Niewątpliwa jest natomiast obecność wyrazu w polszczyźnie „litewskiej” XVII w. W kartotece *Słownika języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku* (fiszki 121–139 pliku *ruchomy–ruszyć*) zamieszczono cytaty z wydanych drukiem w 1968 r. pamiętników urodzonego w Wilnie w 1593 r. Macieja Vorbe(c)ka-Lettowa (wiele użyć w opisie realiów geograficznych basenu Biesiedzi na wschodniej Białorusi, pod datą 1644) oraz pojedyncze użycia z opisu fundacji zboru kalwińskiego w Birżach (*Sprawy wojenne...*, wydanie 1859 r.) autorstwa hetmana Krzysztofa Radziwiłła (z birżańskiej linii Radziwiłłów), z rękopiśmiennych dekretów sądowych zamku żmudzkiego (opisu terenu nad rzeką Dubissą, r. 1655), również dotąd rękopiśmiennych pamiętników Jana Władysława Poczobuta(-Odlanickiego) z lat 1640–1684 (bez uściślenia daty), a także kilkakrotne użycia z dwóch przekładów literatury obcej – *Bohatera straszego...* Francesca Andreiniego autorstwa Krzysztofa Piotra Piekarskiego (1652) i *Królowica Indyjskiego...* Jana Damasceńskiego (1688) pióra wykształconego w Wilnie i najczęściej przebywającego na Litwie ks. Mateusza Ignacego Kuligowskiego (dwa ostatnie źródła wprowadzono także do korpusu tekstów barokowych KorBa). Wszyscy oni, jak widać, byli mniej lub bardziej związani z ówczesną Litwą; Piekarski (†1672), o którego młodych latach wiadomo niewiele, począwszy od 1639 r. piastował szereg godności w woj. brzeskolitewskim, co musiało wiązać się z częstymi pobytami na jego terenie. Kartoteka zawiera także przymiotnik *ruczajny* (zapewne o wodzie źródlanej), zaczerpnięty z *Onomasticum...* (1641) aptekarza Pawła Guldeniusza (urodzonego w Królewcu, wychowanego m.in. w Wilnie)⁹. Brak w kartotece przekazów datowanych na wiek XVIII, natomiast Linde (1812: 139) dokumentował wyraz cytatami z wychodzącej w Warszawie w latach 1791–1792 „Gazety Narodowej i Obcej” oraz tekstu działającego na Litwie i Białorusi Michała Dudzińskiego (*Zbiór rzeczy potrzebniejszych...*, 1776).

Szczególna rola w rozpowszechnieniu wyrazu w polszczyźnie przypada chyba jednak dopiero poezji Adama Mickiewicza. Według SJAM (VII: 505) użył on *ruczaju*, rymowanego zazwyczaj z *gajem*, w zaledwie trzech utworach, jednak dwa z nich¹⁰

(„przestarzały”). Kontekst użycia w *Kronice...* moim zdaniem możliwość takiej interpretacji znaczenia dopuszcza (podobnie Bańkowski 2013: 168, który nie wskazuje jednak Strykowskiemu jako bezpośredniego źródła – odpowiedni tom SłXVI wydano dopiero w 2016 r.). Wiadomo, że Bandtkie jakieś dzieła Strykowskiemu (a *Kronika...* należy do najbardziej znanych) na potrzeby swego słownika ekscerpował (używał w nim niekonsekwentnie skrótu „Stryjk.” ~ „Stryik.”, por. Kaszewski 2011: 78), choć nie podał informacji umożliwiających ich łatwą a pewną identyfikację (tamże).

⁹ O „etniczności” i dwujęzyczności Guldeniusza por. Friedelówna 1991.

¹⁰ Nieistotne z naszego punktu widzenia użycie w znaczeniu przenośnym (*Krwawym płomieni ruczajem obleje*) pochodzi z *Konrada Wallenroda* (V w. 27).

mogły samodzielnie stać się wehikułami zapewniającymi mu status poetyzmu i powszechną do niedawna znajomość wśród wykształconych Polaków. Dwukrotnie wyraz został użyty w *Panu Tadeuszu* (1834), w księgach I (w. 24) i II (w. 136). Zawierający go opis dworu Sopliców (księga I) należał do fragmentu, którego pamięciowego opanowania wymagano od uczniów polskich szkół podstawowych jeszcze w latach 60. XX w.¹¹ Zapewne w jeszcze większym stopniu dotyczyło to przełomu XIX i XX w., gdy poznawanie tego poematu stało się w pewnych kręgach elementem domowej edukacji patriotycznej. Drugim ważnym utworem jest ballada *Lilije* (1822) ze zbioru *Ballady i romanse* (w. 4 i 320), w której zawierający wyraz dwuwiersz *Zabiwszy grzebie w gaju / Na łączce przy ruczaju* znalazł się bezpośrednio po skrzydlatych już słowach *Zbrodnia to niesłychana / Pani zabija pana*. Natomiast pochodzący z Mazowsza Cyprian Norwid wyrazu tego nie używał (por. ISJCN).

Bardzo jednoznaczne okazały się wyniki eksperymentu polegającego na maszynowym przeszukaniu zawartości wszystkich tomów *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego...* po formie nom. sg. *ruczaj*¹². Jako neutralny stylistycznie termin hydrograficzny został on użyty w hasłach każdego z piętnastu tomów dzieła, w sumie kilkadziesiąt razy, ale ani razu nie użyto go przy opisie terenów leżących na pierwotnym polskim obszarze językowym (wyłącznie dzisiejsze Litwa, Ukraina, Białoruś, jedno hasło z Augustowskiego). Jako że autorami poszczególnych haseł byli przeważnie znający teren z autopsji autochtoni, można stąd wnioskować o dość powszechnej znajomości terminu u wykształconych Polaków pochodzących z Kresów i zarazem braku tego rodzaju dowodów jego używania przez mieszkańców rdzennych ziem polskich II połowy XIX w.

Słownik warszawski (SW V: 763) dla znaczenia 'strumyk' powołuje się na Michała Dudzińskiego, Adama Mickiewicza i (s.v. *ruczajek*) Józefa I. Kraszewskiego (którego rodzice pochodzili z Grodzieńszczyzny, a więc wyraz mógł poznać w domu). SJPDor (VII: 1383) dokumentuje *ruczaj* cytatami z Mickiewicza (*Lilije*), Kraszewskiego (*Historia kołka w płocie*, 1860, inny cytat) oraz niezwiązanych z Kresami późniejszych autorów zmarłych już w XX w. – Józefa Weysenhoffa (1860–1932; *Soból i panna*, 1911; fabuła umiejscowiona na Litwie kowieńskiej), Stefana Żeromskiego (1864–1925; *Dzieje grzechu*) i Emila Zegadłowicza (1888–1941; *Uśmiech*). Korpus fotodokumentacyjny polszczyzny zawiera jedynie *ruczajek* z pamiętników żyjącego w latach 1802–1889, a wychowanego na terenie dzisiejszego obwodu grodzieńskiego Ignacego Domeyki (z myślą o wydaniu pamiętników drukiem – 1963). Natomiast polski korpus narodowy (NKJP) zawiera głównie późne przekazy z tekstów II poł. XX i początków XXI w.

Nieprzekonująco natomiast brzmi dzisiaj opinia o postaci z *u* jako obligatoryjnym rutenizmie. Wprawdzie nieporozumieniem okazała się argumentacja Wiesława Borysia

¹¹ Zwróciła na to moją uwagę mgr Ewa Tomczyk.

¹² Jest to możliwe dzięki wyszukiwarce pod adresem http://dir.icm.edu.pl/pl/Sloownik_geograficzny/. Wyszukanie innych form przypadkowych wymaga ich osobnego zadania.

(2005: 526¹³) odwołująca się do rzekomego przekazu staropolskiego (por. Babik 2009: 68–69, zob. wyżej), postać taka występuje jednak w starszej i nowszej toponimii ziem polskich, tworząc areał usytuowany – wbrew oczekiwaniom – zdecydowanie na zachód od areału postaci z nosówką. W okresie międzywojennym znano tylko dwie pochodne nazwy, mianowicie przekazaną w 1836 r. na mapie¹⁴ nazwę pustkowie (małej kolonii jednodworczej) *Ruczaj* pod Rojowem (Gęstwą) w pow. ostrzeszowskim (Kozierowski 1922: 254) i wymienioną w źródle w kontekście dzisiejszej wsi Maków (dziś gm. loco), a skopiowaną w latach 1511–1512 z zaginionego obecnie oryginału dokumentu powstałego w 1456 r. nazwę lasu w Skierniewickiem (Ulanowski 1920: 161¹⁵), lokalizowanego przez Stanisława Kozierowskiego (1928: 80) w okolicy Stachlewa (gm. Łyszkowice). Tylko te dwie nazwy włączył Jürgen Udolph (1979: 258–261) do polskiej części swego ogólnostowiańskiego opracowania refleksów apelatYWu rekonstruowanego jako **ručějb*. Bańkowski próbował osłabić wymowę tylko drugiej z tych nazw, sugerując modyfikację brzmienia podczas kopiowania (kopista znałby już nowszą postać wyrazu / nazwy). Badacz ów zapewne nie zdawał sobie sprawy, że postać z *u* istniała niewątpliwie w terenie, skoro przetrwała w tym gnieździe co najmniej do XX w., w II połowie tegoż stulecia i później ukazując się na mapach (np. Mp70-Sk) jako nazwa wypływającego w Makowie, płynącego na północ (z lekkim odchyleniem ku zachodowi) przez m.in. pola Stachlewa i uchodzącego na południe od wsi Parma lewego dopływu Zwierzyńca (basen Bzury), którego długość oszacowano w ESHP (s.v. *Ruczaj* (1)) na niespełna 13 km. Modyfikacja zapisu musiałaby zatem bazować na rzeczywistym brzmieniu nazwy w terenie, niezrozumiałe jednak, dlaczego rzekomy rutenizm miałby wypierać postacie rodzime w Polsce środkowej i zachodniej, oszczędzając areał mazowiecki. Nic zresztą, jak widzieliśmy, nie wskazuje na szerszą znajomość postaci *ruczaj* w środkowej Polsce w początkach XVI w. Warto dodać, że w słowniku etymologicznym toponimy z *u* zostały już całkowicie pominięte, a pojawienie się odpowiedniego wariantu w polskim datował autor na II połowę XVIII w. (!) (Bańkowski 2013: 168, s.v. *ruczaj*).

Bańkowski przeoczył także *Ruczaje -ów* (gwar. *Rucaje -uf*), opublikowaną w 1971 r. (UN LXXX: 18, 19; UNMasz LXXX: 17, 18) nazwę pól w sąsiadujących ze sobą wsiach Skrzatki i Zajączki Bankowe (dziś gm. Godziesze Wlk. pow. kaliskiego). Przekazy te zebrano podczas eksploracji terenowej prowadzonej na początku lat 60. XX w., w oczekiwanych na tym terenie brzmieniach gwarowych z reflekssem lokalnego mazurzenia. Z tej racji mało prawdopodobne jest niedawne przeniknięcie ich do gwary z języka ogólnego. Kolejny ślad wyrazu – umieszczoną na archiwalnej rękopiśmiennej (rosyjskojęzycznej) mapie pomiarowej wsi Stojanów (dziś gm. Goszczanów pow. sieradzkiego) z 1875 r.

¹³ Sformułowanie autora, jakoby wyraz „zwykle uważano za pożyczkę ruską”, jest co najmniej nieściśle (por. wyżej). PSWP (XXXVII: 218) traktował go bezzasadnie jako pożyczkę ukraińską (źródło należy widzieć w (staro)białoruskim, i to raczej w gwarach północno-zachodnich).

¹⁴ Chodziło o bliżej nieopisaną (zapewne rękopiśmienną) mapę z bydgoskiego archiwum pruskiej Komisji Generalnej dla Prowincji Poznańskiej i Prus Zachodnich.

¹⁵ *cum excrescentiis ad villam Macowo et Kothowykqthy se protendentes ac prato in silva Ruczay situato*. Nieściśle, choć z powołaniem na to samo źródło przytaczają ten fragment Wolff i Rzetelska-Feleszko (1982: 151).

nazwę pola *Za Ručaemz* – opublikował w 2019 r. na swym blogu internetowym siedradzki entuzjasta Piotr Tameczka¹⁶. Nieco mniej pewny jest *Głęboki Ruczaj*, notowany w okresie powojennym jako nazwa części Ożarowa w gm. Mokrsko pow. wieluńskiego (UN LII 20; PRNG), który może być późniejszą transformacją **Głębokiej Strugi* utrwalonej w podawanym z tejże wsi przez Kozierowskiego (1926: 113) toponimie (nazwie roli) *Ku Głębokiej strudze*. Skupianie się tych nazw na stosunkowo niewielkim terenie (por. niżej ryc. 1.) przemawia przeciwko ich późnemu powstaniu w oparciu o formę języka literackiego. Dysponujemy zatem aktualnie co najmniej czterema bardziej wiarygodnymi śladami nazewniczymi apelatywu *ruczaj* w Polsce środkowej, Sieradzkim i południowej Wielkopolsce.

Niezupełnie jasna jest natomiast wczesna historia *Ruczaju* jako nieformalnej nazwy jednej z dzielnic Krakowa. Można ustalić, że powstałe w późnych latach 80. XX w. eponimiczne osiedle mieszkaniowe Ruczaj(-Zaborze) w południowej części Dębnik nazwano według pobliskiej ulicy. Wyodrębniona w 1952 r. z ul. Pychowickiej ul. Ruczaj znajduje się dziś w dzielnicy Cegielniana, dochodząc od zachodu do rzeki Wilgi. Wcześniej (por. Mp20-Krk1996: 8f–9f) nazwę tę nosiła też dzisiejsza ul. Norymberska, wyodrębniona między latami 1996 a 2006 (por. Mp20-Krk2006: 10L–11L), a także ulice Kamieniarska i Rostworowskiego, już w latach 90. XX w. łączące Norymberską z Ruczajem. Według E. Supranowicz (1995: 139) nazwa „pochodzi od okolicznej nazwy terenowej *Ruczaj*”. Jednakże śladu takiej nazwy terenowej brak w UN-owskich zbiorach z II poł. lat 50. XX w. (por. UN i UNMasz I, passim), w okolicy nie potwierdzono też takiego hydronimu, choć równoległe do połączenia ulicy z Tyniecką płynie niewielki strumień uchodzący do Wisły (por. Mp20-Krk: 7f). Przeciwko „ludowemu” charakterowi tej nazwy przemawiałyby też izolacja nazwy na tle autentycznej toponimii małopolskiej i znaczna odległość od areału bardziej wiarygodnych wystąpień tej nazwy w toponimii (por. wyżej) przy jednoczesnej bliskości dużego miasta stanowiącego zarazem ważne centrum kulturalne. Jako nazwa ulic *Ruczaj* pojawia się współcześnie zaskakująco często, m.in. w Warszawie, Milanówku, Porębie Wlk. k. Oświęcimia, Suchym Lesie k. Poznania, Koszycach Wlk. k. Tarnowa (dane z Internetu), we wszystkich tych wypadkach brak jednak informacji o wcześniejszych nazwach terenowych, zapewne mamy zatem do czynienia z typowymi nominacjami administracyjnymi.

Drugim przykładem wątpliwym jest używana w początkach II poł. lat 40. XX w. polska postać nazwy Unisławic, przysiółka wsi Ługi w gm. Wąsosz pow. górowskiego (wcześniej przysiółek nosił niem. nazwę *Wilhelmsbruch*, notowaną od XVIII w.). Informację o niej zamieszczono w SNGŚ XIV: 135 (s.v. *Unisławice*), uchylając się jednak od interpretacji tej postaci. Z konstrukcji hasła wynika jedynie, że była to tzw. nazwa przejściowa, której istnienie pod datą 1945 odnotowano w opracowywanych na polonistycę wrocławskiej zbiorach nazewnictwa śląskiego (skrót „URM”, bez dalszych informacji). Zapewne mamy tu do czynienia z powojennym chrztem (we wcześniejszych źródłach, odnotowujących – o ile takie funkcjonowały – oboczne brzmienia polskie, odnoszonej do tej osady postaci **Ruczaj* brak), niemniej okoliczności jego

¹⁶ <https://toponimiasieradzka.blogspot.com/2019/09/stojanow-1875.html> (dostęp marzec 2023).

nadania są niejasne. Miejscowość leży niespełna 10 km na południowy zachód (w linii prostej) od Rawicza i najbardziej skrajnie położonych wsi chazackich. Być może był to tzw. chrzest spontaniczny (nazwa nadana przez pierwszych powojennych osadników), odrzucony następnie przez KUNM, trudno jednak ustalić pochodzenie i podłoże gwarowe twórców nazwy (czy byli to repatrianci z Kresów płn.-wsch?).

Ryc. 1. Kółka ciemniejsze – nazwy pochodne od **ręczaj*, kółka jaśniejsze – nazwy pochodne od **ruczaj*, kółka czarne – nazwy białoruskie, kółka puste – nazwy (wybór) podejrzane o motywację w XX w. wyrazem zapożyczonym. Mapkę wykonał Z.B.

Wykazywany przez PRNG *Ruczaj*, nazwa części wsi Karwica i pobliskiej leśniczówki w gm. Ruciane-Nida pow. piskiego, a także strumienia ok. 10 km długości (ESHP s.v. *Ruczaj* (2)), ukazuje się późno, dopiero w latach 80. XX w. (WUN III: 152, wielkoskalowe mapy 1:10000), i należy uznać go za twór powojenny, podobnie jak nazwę dzielnicy Szklarskiej Poręby *Ruczaj* (PRNG, nieodnotowaną w SNGŚ, może również ponowioną z wcześniejszej nazwy ulicy) oraz *Ruczaj*, nazwę własną (?) „powierzchniowego pomnika przyrody” k. Wilkanowa w gm. Świdnica pow. zielonogórskiego (Żuraszek-Ryś 2016: 77), wreszcie nazwy leśnictw *Zielony Ruczaj* i *Jeleni Ruczaj* na Ziemiach Zachodnich (Internet).

Za współistnieniem wariantów wyrazu z wokalizmami **u* oraz **ɔ* przemawiają również przekazy (także leksykalne) z innego, odległego areału słowiańskiego odróżniającego refleksy tych samogłosek, mianowicie obszaru bułgarsko-macedońskiego. Zaraz po wojnie Franciszek Sławski umieścił nasz wyraz wśród przykładów tego typu dubletów wokalicznych (1948: 268), wskazując za wcześniejszą literaturą (Načov 1908: 490)¹⁷ wariant *ròčej* (okolice miasta Resen w pld.-zach. Macedonii, por. też BER VI: 382 s.v.: „JuZ”, czyli w istocie chyba Macedonia¹⁸) obok *rùčej* (z dialektu miasta Swisztow nad Dunajem). Ten ostatni, notowany też przez niektóre powojenne słowniki bułgarszczyzny literackiej (RSBKE III: 127, z kwalifikatorem „rusycyzm”), był podejrzewany o przejęcie z rosyjskiego. Jednak z kolei nie uwzględniają go bułgarskie słowniki wyrazów obcych (RČDBE; Gaberov, Stefanova 2002), a również w bułgarskim słowniku etymologicznym (BER VI: 356–357) potraktowany został jako rodzimy. Toponim *Ručej* w południowej Bułgarii, prawdopodobnie „organicznego” charakteru, wprowadził do szerszego obiegu Paweł Deliradew (1953: 34; por. Udolph 1979: 259). Wariant bułgarski z *u* wykazuje (wykazywał w XIX–XX w.) prawdopodobnie bardzo małe zasięgi terenowe, co tłumaczyłoby brak pochodnych nazw w znakomitej większości opublikowanych toponomastycznych monografiach regionalnych i syntezie hydronimii pióra Jordana Zaimowa (2012). Najwięcej nowszych przekazów zebrano jednak na obszarze macedońskim (Vidoeski 1999: 133). Warianty *račej* i *ráčej* ‘potok’ odnotowano we wsiach Slimnica i Ezerec (na terytorium Grecji, w okolicach Kastorii), zaś *račaj* ‘ts.’ w Bobošticy (okolice Korczy w Albanii). Toponim *Pód račaj* stwierdzono we wsi Višin pod Strumicą (tamże). We wszystkich tych gwarach rdzenne *a* (*ǎ*) może być w tej pozycji traktowane jako refleks **ɔ*, natomiast prapostać sufiksu *-ej* jest niepewna¹⁹. Widoeski nie odnotował natomiast w swej monografii wariantu z rdzennym *u*.

Na innych obszarach odróżniających te dwa wokalizmy wyraz prawdopodobnie nie zachował się. Dotyczy to przede wszystkim areału połabsko-pomorskiego (brak odpowiednich rekonstruktów w opracowaniu Wernera Mühlnera [2002]), w tym Pomorza Środkowego i Zachodniego w granicach Polski (Rzetelska-Feleszko, Duma 2013) oraz słoweńskiego (por. Udolph 1979: 258–261). Zapewne brak ich także w gwarach kajkawskich, czakawskich, sztokawskich i torlackich, a więc na większości terytorium

¹⁷ Ostatecznym źródłem obu przekazów jest chyba sam Nikola Naczow (zob. jego 1898: 330, gdzie postać z *u* została podana bez oznaczonego akcentu), od którego przejął je Todor Panczew (1908: 283, 284). Grigorian (1975: 190) mylnie sugerował macedońską proveniencję wariantu z *u*.

¹⁸ Wcześniej (Babik 2018: 102) mylnie lokalizowałem ten przekaz w pld.-zach. Bułgarii. Biorąc pod uwagę wokalizmy tamtejszych gwar, jego *ɚ* stanowi swego rodzaju graficzną standaryzację bułgarską. W dialektologii macedońskiej odpowiedni refleks gwar ochrydzkich (gdzie brak zasadniczo śladów rezonansu nosowego) oznacza się dziś jako *ǎ* oponujące z *a*.

¹⁹ W tej części areału macedońskiego przejawiała się tendencja do zmiany *a* > *e* po (dawnych) palatalnych, w tym zwłaszcza po *č*. Została ona odnotowana w opisach wszystkich punktów OLA na pograniczu macedońsko-albańsko-greckim (FO OLA: 635, 700, 717, 742, 757, 766, 772, 779, 787, 820). Mimo to w tej strefie notowano też warianty wyrazu na *-aj* (Boboštica).

b. Jugosławii (Udolph 1979: 258–261). Z języków zachodniosłowiańskich mieszających *u i *o w u mamy natomiast pewną liczbę nie zawsze pewnych przekazów. Według Václava Machka (1957: 426) czes. ludowe *ručej* ogranicza się do regionu Moraw zwanego Valašsko, ale Vilém Dušan (1848: 323) przytaczał tę formę także z morawskiej Rusawy. Raisa Mal'ko (1974: 61) podawała go, jako książkowy, z PSJČ (IV-2: 1051, za wieloma autorami) i słownika Josefa Jungmanna (1837: 948)²⁰ oraz właśnie morawskiego słownika gwarowego Františka Bartoša (1906: 367). Postać *Ručej* notowano w nowszej mikrotoponimii czeskiej²¹, nie ma natomiast jej śladów w zbiorach morawskich²². Josef Holub i František Kopečný (1952: 317) wyraz używany współcześnie przez pisarzy uważali za książkowy rusycyzm.

Słowacki *ručaj*, który ze względu na a książkowym rusycyzmem raczej być nie może, notowano od I poł. XIX w. (Dušan 1848: 323: *ručaj* 'horský potok', *ručajně* 'jarobujně jako Wáh'; Kálal 1924: 587 z uzusu inteligencji wsi Slovenské Pravno w środkowej Słowacji i tekstów pochodzącego z Orawy pisarza Pavla Országha-Hviezdoslava, z regionu Turiec także *ručej* 'potok górski'; SSJ III: 888: *ručaj* jako książkowe z wielu autorów XIX–XX w., też w użyciach przenośnych). Nie został jednak odnotowany w nowym słowackim tezauruse gwarowym (SSN III: 773, gdzie jedynie *ručaj* 'uchwyt'). Nie zdołałem sprawdzić, czy występuje w obfitym, ale zasadniczo niedostępnym badaczom zbiorze słowackich nazw terenowych (w przejrzanych monografiach hydronimicznych nie wystąpił).

Natomiast górnołużycki *ručej*, ukazujący się po raz pierwszy u Christiana Pfhla (1866: 613) z glosami 'Bergbach, Schnellbach', z asteryskiem („für den gewöhnlichen Gebrauch nicht geeignet”) i kwalifikatorem „*Sl(avisch)*”, jest niewątpliwym przejęciem z Jungmanna (1837: 948), gdzie hasło opatrzone identycznymi dwiema glosami niemieckimi. Wybór takiego kwalifikatora wynikał zapewne z podania przez Jungmanna informacji o obecności odpowiedników w rosyjskim i polskim. Jako pożyczkę książkową kwalifikuje wyraz HEW: 1249, potwierdzając brak poświadczeń z żywego języka.

Centrum występowania wyrazu i pochodnych nazw leży na obszarze wschodniosłowiańskim, gdzie we wszystkich językach występują one w kontekstach rodzimych. W staroruskim (por. SRJazXI–XVII XXII: 263) zaświadczone warianty *ručajь* (przekazy pod latami 945 i 1548, ale pierwszy z nich to być może już onimizowany hydronim, por. niżej) i *ručejь*, z oczekiwaną przy rekonstrukcji sufiksalnego jeru ruchomością

²⁰ W hasle przytoczono oddające łac. *torrens* formy dawne, gwarantujące rodzimość w czeszczyźnie. Zapis <*ručei*> (nom. sg.; Ps. 125:4) pochodzi z niedatowanego rękopiśmiennego psalterza o archaicznym języku i pisowni, wskazujących najprędzej na XV (XVI?) w. Ciekawszą jest nom. pl. <*rucie*>, pochodzący z psalmu 17:5 wydrukowanego w tzw. *Biblii weneckiej* (1506 r.). Postkonsonantyczna jota bywa w tym zabytku zapisywana jako <*i*>, co wbrew Jungmannowi – emendującemu ją na *ručege* – pozwala potraktować ten przekaz jako regularną formę *ručje* (z ruchomością *e* pochodzącego z **ь*). Bělič i in. (1978: 435) podają też stczes. *ručěj*, którego ř- pozostaje całkowicie izolowane na tle słowiańskim, odzwierciedlając może wpływ innej rodziny wyrazowej. Brzmienie jest niewątpliwie realne, przetrwało bowiem również w czeskich nazwach terenowych *Řičej* i *Řičeje*, por. <https://spjc.ujc.cas.cz/prehled.php>, hasła na Ř- (dostęp marzec 2023).

²¹ <https://spjc.ujc.cas.cz/prehled.php>, hasła na R- (dostęp marzec 2023).

²² <https://spjms.ujc.cas.cz/alphabet/R> (dostęp marzec 2023).

samogłoski we wszystkich najstarszych przekazach (gen. <ruč'ja> i <ruč'/'jja> r. 1134, loc. <ruč'ju> i nom. <ručekъ> XV w. w kopii 1640 r.). Również forma gen. sg. <ručija> z *Latopisu nowogrodzkiego I* (sub anno 1105) może polegać na „cerkiewizacji” brzmienia *ručja zgodnie ze stosunkiem zachodzącym między formami tych dwu tradycji (zwłaszcza w produktywnych gerundiach na dawne *-bje²³).

Stosunkowo najslabiej poświadczono wyraz w ukraińskim (por. ESUM V: 150). Marian Jurkowski (1971: 27, 40) z głównych słowników XIX i XX w. cytował tylko postać *ručáj -ú*, jednak w nowszych opracowaniach regionalnych pojawił się i wariant na -ěj (Čerepanova 1984: 201; Hromko i in. 1999: 178, 179; Danyljuk 2013: 122, 123; wpływ postaci rosyjskiej?). Nie znalazłem żadnych przekazów z terenów gwar ukraińskich na terenie Polski (również u Łesiowa 1972), brak też nazw w dużym zbiorze mikrotoponimii obwodów wołyńskiego i rówieńskiego (SMMPZU), na których terenie notowano apelatywy. Udolph (1979: 259) nie znalazł na Ukrainie żadnej pochodnej nazwy²⁴, jednak notuje je już opublikowany w tymże roku SHU (s. 480: baseny Horynia i Siewierskiego Dońca, okolice Bohusława na Kijowszczyźnie; por. też Pavlenko 2013: 132, 184). Najstarsze (ale czy już onimiczne?) przekazy, lokalizowane w kontekście Kijowa, widnieją w latopisach pod datami 945 i 988 (dokumentacja jest bardzo obfita, por. ESLHNPR: 127–128).

W słowniku języka starobiałoruskiego (HSBM XXX: 489: teksty cyryliczne XVI–XVII w.) dominuje postać na -aj (obie formy niekiedy w tym samym tekście; jeden zapis z 1538 r. ma <o>, zapewne hiperpoprawne). Forma ta dominuje też współcześnie; Iwan J. Jaškin (2005: 586–587) dokumentował ją apelatywami i nazwami z kilku obwodów Białorusi (por. też MikrBel: 213; MM: 164; Hulickaja 1987: 135, brahińskie; Eütuoħ 1992: 122, homelskie; Hulickaja 1992: 141, jelskie; Kuz'mič 1996: 207, mozyrskie; Bobryk 1997: 154, 155, łojewskie; ĘSBM XI: 221–222). Postać *ručěj* zaświadczone słabiej (HSBM XXX: 489: Skoryna, zabytki m.in. z lat 1578 i 1582; dziś rejony zabiński i iwowski). Pochodne toponimy występowały m.in. w rej. uszackim (Jaškin 2005: 586–587) i brahińskim (Hulickaja 1987: 135). Zaświadczone też nijakie *ručćó* (rej. wierchniedźwiński; MM: 164), *ručća* (Bobryk 1997: 155) i pluralne *ručćý* ‘miejsce, gdzie łączy się kilka strumyków’ (rej. sławhorodzki i uszacki). Z ciekawszych derywatów najlepiej zaświadczone postaci *ručáíná* ‘strumyk okresowy’ (Jaškin 2005: 586–587: sławhorodzkie, smiłowickie; Eütuoħ 1988: 143, rej. wietkowski), ‘źródli-sko’ (rzeczyckie, sławhorodzkie, czerwieńskie), ‘większy strumień, płynący z hałasem’ (sławhorodzkie) oraz *ruččavína* ‘wyciek strumienia ze źródli-ska’ (witebskie), ‘niewielki ciek wodny’ (rej. głębocki; ze sławhorodzkiego też *ruččévina* i *ruččávíná*).

²³ Zapewne z tej formy zrekonstruowano graficzny nom. sg. *ručii*, który stał się już źródłem nieporozumień (por. Bańkowski 1984: 138, przyp. 115, z literaturą). Dodajmy, że zawierającym *-bje formom cerkiewnym pisanym <-ii> w gwarach bułgarskich odpowiadają postaci realnie zakończone na -ej (zob. np. SP VIII: 318, s.v. *gvozdbje*).

²⁴ Zapewne właśnie to, obok przyjęcia w książce błędnych założeń metodologicznych, było powodem osobliwego ujmowania przez tego badacza historii owych wyrazów w słowiańszczyźnie (późne rozwinięcie produktywności w toponimii, bałtyjskie pochodzenie sufiksu *-ěj, niezależne powstanie wyrazu w różnych językach słowiańskich itp., por. Udolph 1979: 259, 261). Przy obecnym stanie wiedzy pomysły takie wypadają uznać za całkiem już zdezaktualizowane.

Na terenie białoruskim w granicach Polski postacie te zostały odbite w toponimii czterokrotnie (SNTPWP: 437, 438). *Ruč'ej* -'a²⁵ to nazwa bagna w Ruskiej Budzie (gm. Krasnopol pow. sejneńskiego), zaś w pow. sokólskim wystąpił drugi wariant: *Ruč'aj* -'u (łąka i kolonia w Olszance, gm. Suchowola), *Ručaina* -y (łąka i zarośla w Makowlanach, gm. Sidra, nazwa zaczerpnięta zapewne z lokalnej gwary polskiej) oraz *Ruč'aina* -y (rzeczka i pastwisko we Wroczyńszczyźnie, gm. Dąbrowa Biał.). Czesław Łapicz (1981: 58) notował tu wszystkie trzy postacie apelatywu (z -a- tylko derywat *ručaj'ok*), z semantyką 'mała wąska rzeczka' (wyróżnik podstawowy) i 'woda szybko płynąca, rwąca' (wyróżnik fakultatywny).

Na rosyjskim obszarze językowym zdecydowanie dominuje postać na -ej (z -e- zazwyczaj ruchomym), zaświadczona tu w obu możliwych wariantach akcentowych. *Ručaj* był w SRNG (XXXV: 277) notowany tylko ze słownika Akademii Nauk z 1847 r., ze słownika Władymira I. Dahla (jako przestarzałe) i niewielkiej enklawy na Syberii (okolice Irkucka, r. 1963). *Ručěj* natomiast występuje w dość zróżnicowanych znaczeniach przede wszystkim w części europejskiej Rosji. Znane są tutaj znaczenia 'strumień' (np. jarosławskie) oraz 'źródło' (nowogrodzkie, archangielskie, południowouralskie, jarosławskie), 'niewielki ciek wypływający ze źródła' (worieskie) i 'głębokie miejsce w rzece' (orłowskie), a także rozwinięte z nich znaczenia „suche” – 'niewielkie wyłobienia na zboczu góry' (archangielskie, ołonieckie), 'jar, wąwóz (ovrag)' (jarosławskie, krasnojarskie, tomskie, wołogdziańskie), 'bruzda między grządkami' (nowogrodzkie, leningradzkie, jarosławskie), *ruč'i* 'grządka' (SRNG XXXV: 278). Osobliwością jest punktowo zaświadczone 'miejsce bagniste, podmokłe' (jarosławskie, lata 80. XX w.). Zaświadczone też derywaty *ručéina* 'niewielka rzeczka' (irkuckie) i *ručéina* 'ts.' (pskowskie, jarosławskie), *ručéjčik* (kurskie, w folklorze). Dla derywatu *ručéek* zapisano także znaczenie 'rynna do odprowadzania świeżo upędnzonego dziegciu' (swierdłowski), 'podłużne zagłębienia w górnej i dolnej części międlicy' (nowogrodzkie). Przynależność tutaj nazwy jednej z zabaw dziecięcych (tamże, s.v. *ručéek* 5.) nie jest dla mnie oczywista. Pochodne, niezbyt liczne w zasięgu zamieszczonej mapy toponimy cytował Udolph głównie z SG (IX: 883), WRG (IV: 123), RGN (VII: 718) i monografii Galiny P. Smolickiej (1976: 44, 58, 94, 106).

Wyrazy te należy zatem sprowadzać do trzech lub czterech odrębnych praform – **ručajb* (pol. **ruczaj* rekonstruowane z toponimii), **rčajb* (maced. *račaj*, zapewne i pol. **ręczaj* rekonstruowane z toponimii), **ruč'bjb* (bułg. *ručej*) i ewentualnie **rč'bjb* (maced. *rčej* i *račej*). Natomiast większość znanych przekazów nie daje się jednoznacznie przypisać jednej praformie ze względu na dwuznaczność refleksu wokalizmu rdzennego. Wynika stąd również, że dostępne dane nie dają wystarczających podstaw do orzekania o stosunku ilościowym postaci na **ruč-* i **rč-* w materiale słowiańskim. Nie możemy oprzeć się na tym kryterium przy próbie wytypowania postaci pierwotnej. Dotychczas

²⁵ Funkcja „nadmiarowego” apostrofu, służącego w tym źródle w zasadzie oznaczaniu palatalności poprzedzającej spółgłoski, nie jest w tych zapisach jasna.

badacze zakładali zazwyczaj pierwotność wokalizmu *u, łącząc wyraz bądź z rodzinami dźwiękonaśladowczych *rukati, *ručati 'ryczeć (o zwierzętach, wtórnie także o wezbranej wodzie płynącej)', por. Sławski 1948: 268; SP I: 86; ÈSBM XI: 221–222; Boryś 2005: 512; WSJP PAN s.v.), bądź z bułg. *rùkvam, rùkna* 'wylewam, wytryskuję' (o wodzie naturalnych cieków), s.-ch. *prerūčiti prerūčim* 'przełać' (Vasmer 1955: 553; Udolph 1979: 261). Geneza tych ostatnich nie jest jasna (BER VI: 341, s.v. *rùkvam*), nie można wykluczyć, że te czasowniki łączą się również z *ruk- 'ryczeć, grzmieć (o wezbranej wodzie)' > 'wzbierać, wylewać'. Zwolennicy rekonstrukcji nosówki (Holub, Kopečný 1952: 317; Bańkowski 1984: 137–138; BER VI: 382) łączyli z przymiotnikiem *rǫč'ь (pol. *rączy*), który jednak, wbrew stanowisku F. Sławskiego (1948: 268), jest niewątpliwym derywatem nazwy 'ręki' (rozwój semantyczny od dobrze udokumentowanego 'zręczny' > 'szybki w tym, co robi, w pracy' > 'szybki') i odnosił się pierwotnie do ludzi, później zwierząt (koni itd.)²⁶. Można mieć wątpliwości, czy już w dobie prajęzykowej nabył zdolność określania płynącej wody²⁷. Bańkowski, zapewne nabrawszy wątpliwości co do dawności tego znaczenia, sugerował później związek z obrazem 'pięciopalczastej ręki', rekonstruuując pierwotne znaczenie 'strumień wypływający kilkoma stróżkami, na podobieństwo rozłożonej ręki' (2013: 64, s.v. *ręczaj*); takiego odcienia znaczeniowego (zwłaszcza postaci syngulatywnej) nie widać niestety zupełnie w dostępnym mi materiale. Aleksandr G. Preobrażeński z kolei (1914: 228) widział tu pierwotne znaczenie 'rękaw' (> 'odnoga rzeczna'). Część etymologów nie zajęła zdecydowanego stanowiska (np. Machek 1957: 426; ESUM V: 150). Wydaje się, że zróżnicowanie wokalizmu dokonało się w odległej epoce, gdy obie postaci rdzenia występowały w rodzinie wyrazowej wyczuwanej jako macierzysta dla tych wyrazów; oboczność *u : *ǫ znajdowałyby uzasadnienie w naturalnej (onomatopeicznej) motywacji, zaś brak wyrazistych śladów historycznych postaci werbalnych z nosówką może wynikać z trudności rozpoznania jej na gruncie większości języków.

Dotychczas badacze tych wyrazów w zasadzie (por. jednak ÈSSJa XXV: 13, s.v. *neruč'ь; Vasil'ev 2012: 552) nie brali pod uwagę możliwości, że postaci z sufiksem *-ajb < *-ějь (i *-bjь) utworzono od bliskoznacznego apelatywu hydrograficznego *rVč'ь (lub *rVč'ь). Tymczasem potencjalnie deminutywna semantyka tych wyrazów i obecna wiedza o wchodzących w grę sufiksach upoważnia do takiego przypuszczenia, które może być wsparte również konkretnymi śladami postaci morfologicznie pierwotniejszej.

²⁶ Por. Machek 1957: 426, s.v. *ruče*; Boryś 2005: 512; ESUM V: 150–151; Bańkowski 2013: 25 (z błędną uwagą o tylko zachodniosłowiańskim zasięgu); Králik 2015: 514, s.v. *rúči*. Do semantyki refleksów historycznych przymiotnika por. jeszcze np. ESUM V: 150–151; SRNG XXXV: 280, s.v. *rúčij*; SSN III: 774, s.v. *rúči*. Inaczej, ale nieprzekonująco o przymiotniku Szober (1929: 601–602) czy ÈSBM (XI: 222, s.v. *rúčy*).

²⁷ Wbrew spotykanym informacjom (por. Jurkowski 1971: 27), w Polsce motywowanych tym przymiotnikiem, a powstałych w sposób „naturalny” hydronimów najprawdopodobniej nie ma. Widniejący w *Słowniku geograficznym i Hydronimii Wisły* potok *Rączy* (dopływ Rogoźnika w Str. Bystrym) to w rzeczywistości odkształcony błędem zecerskim *Raczy* (gwar. *Ráci* -ego -'im, zatem – wobec twardości spółgłoski przed e – mamy tu refleks tzw. „archaizmu podhalańskiego”, recte **Rac'i*), por. Rymut, Majtán 1998: 207, s.v. *Raczy*. *Rączy Potok* w dorzeczu śląskiej Piławy (wykazywany przez HO 56, odc. 72, bez nazwy niemieckiej, pominięty w SNGŚ XI i XVII) jest niewątpliwie powojennym chrztem. Innych nazw typu *Rączy -a -e* baza ESHP nie wykazuje.

Z macedońskiego Widoeski przytoczył *rač* ‘rzeczka, potok’ ze wsi Ramne w Ochrydzkiem (1999: 133), znajdujące formalny odpowiednik w smoleńskim *ruč* m. ‘strumień’ (SRNG XXXV: 277, z okolic Rudni). Śladami podobnej struktury mogłyby być też pewne derywaty rosyjskie i białoruskie bez śladu *-j-* (*ručevina*, obok którego zaświadczone jednak również *ručjevina*; przymiotnik *ručevój* ‘źródłany (o wodzie)’). Z białoruskiego (Jaškin 2005: 586–587) można przytoczyć postacie bez geminacji (*ručávina*, już od XVI w., por. HSBM XXX: 488–489; *ručý*; *ručýšča*) oraz derywaty formalnie na **-bje* zaświadczone w nieco odmiennym znaczeniu ‘miejsce, gdzie płynie ruczaj’ (*ručča* w rej. Lozno), ‘miejsce obok strumienia’ (*ruččo* w rej. postawskim i sławhorodzkim). Nie jest jasna geneza postaci *ručvó* obok *ručavó* ‘farwater (termin flisacki)’ (rej. sławhorodzki, por. ÈSBM XI: 222, s.v. *Ručvó*). Lepiej udokumentowany jest rosyjski apelatyw *néruč’* f. ‘większych rozmiarów strumień’ (por. ÈSSJa XXV: 13, za Dahlem z gwar orłowskich i woroneskich, pominięty jednak w SRNG), odbity też w hydronimii tych terenów (WRG III: 403; Smolickaja 1976: 53). Refleks praformy **nerqčb* jest też prawdopodobny w starszej toponimii polskiej (Kozierowski 1922: 71)²⁸. Derywaty z sufiksem **-bjb*, często przekształcenia osnów męskich na **-i-* (SP I: 83–84), zwykle nie wykazują wyraźnych różnic względem semantyki wyrazów motywujących. Natomiast **-ějb*, najlepiej zaświadczony w funkcji formantu nazw czynności lub jej wykonawcy, funkcjonował też jako formant strukturalny i hipokorystyczny, która to funkcja mogła rozwinąć się z dawnej deminutywnej, również częściowo zaświadczonej (SP I: 86–87).

Z powyższych uwag wynika, że uprawdopodobnienie odziedziczenia przez polszczyznę rodzimego refleksu apelatywu **ručajb* i utrwalenia go w tutejszej toponimii nie jest, wbrew pozorom, równoznaczne z przyjęciem rodzimości dzisiejszego *ruczaju*. Mimo zachowania rodzimych refleksów w onomastyce, dawnym języku czy gwarach, rzeczywistym źródłem postaci używanej w nowszych fazach języka literackiego, podobnie jak w bułgarskim czy czeskim, wydają się języki wschodniosłowiańskie. Dalsza dyskusja tego zagadnienia byłaby możliwa w oparciu o bardziej – w miarę powiększania zasobów cyfrowych – szczegółowe badania korpusowe i kwerendy internetowe²⁹, obejmujące przede wszystkim poświadczenia wyrazu w tekstach XIX w. Zadanie to wykracza już jednak poza zakres niniejszego przyczynku.

Wykorzystane kartoteki i bazy danych

ESHp – *Elektroniczny słownik hydronimów Polski*, <https://eshp.ijp.pan.pl/> (dostęp marzec 2023).

Geneteka. Portal Polskiego Towarzystwa Genealogicznego, <https://geneteka.genealodzy.pl/> (dostęp marzec 2023).

²⁸ Chodzi o nazwę wyspy opływanej ramionami Obry między dzisiejszymi Mochami, Solcem i Ciosańcem w dwóch zapisach <*in Nieracz*> i <*w Nieraczu*> z ksiąg ziemskich wschowskich za lata 1650–1659. Nie jest jednak pewne, czy za grafią z <*a*> ukrywa się w nich nosówka.

²⁹ Z poszukiwań z użyciem wyszukiwarek internetowych musiałem tutaj, z braku miejsca, całkowicie zrezygnować.

- ISJCN – *Internetowy słownik języka Cypriana Norwida*, red. J. Puzynina, T. Korpysz, <https://www.slownikjezykanorwida.uw.edu.pl/> (dostęp marzec 2023).
- Kartoteka *Słownika gwar polskich PAN*, <https://rcin.org.pl/dlibra/publication/37156?/> (dostęp marzec 2023).
- Kartoteka *Słownika języka polskiego XVII i 1. połowy XVIII wieku*, <https://rcin.org.pl/dlibra/publication/20029?/> (dostęp marzec 2023).
- KorBa – *Elektroniczny korpus tekstów polskich z XVII i XVIII w. (do 1772 r.)*, https://korba.edu.pl/query_corpus/ (dostęp marzec 2023).
- NFJP – *Narodowy Fotokorpus Języka Polskiego*, <https://www.nfjp.pl/> (dostęp marzec 2023).
- NKJP – *Narodowy Korpus Języka Polskiego*, <http://www.nkjp.pl/> (dostęp marzec 2023).
- PRNG – *Państwowy Rejestr Nazw Geograficznych*, <https://www.geoportal.gov.pl/dane/panstwowy-rejestr-nazw-geograficznych/> (dostęp marzec 2023).
- WSJP PAN – *Wielki słownik języka polskiego*, red. P. Żmigrodzki, <https://wsjp.pl/> (dostęp marzec 2023).

Rozwiązanie skrótów

- AntrPol IV – *Antroponimia Polski od XVI do końca XVIII wieku*, red. A. Cieślíkowa, t. IV (*Pl–St*), Kraków 2013.
- BER VI – *Bългарски етимологиѝен речник*, red. M. Račeva, T.A. Todorov, t. VI (*pùskam – slovàr2*), Sofija 2002.
- ESLHNPR – *Етимологиѝний словник литопсыных геоеграфичных назв пивденноји Руси*, red. O.S. Stryżak, Kyjiv 1985.
- ESUM V – *Етимологиѝний словник украјинськоји мовы у семі томач*, red. O.S. Mel’nyčuk, t. V (*R–T*), Kyjiv 2006.
- ÈSBM XI – *Èтымалаѝічны слоўнік беларускај мовы*, red. H.A. Cychun, t. 11 (*R*), Minsk 2006.
- ÈSSJa XXV – *Èтимологиѝескіј словар славіјанских јазыков. Праславіјанскіј лексіѝескіј фонд*, red. O.N. Trubačev, випуск 25 (**neroditi–*novotъnъ(jъ)*), Moskva 1999.
- FO OLA – *Fonološki opisi srpskohrvatskih/hrvatskosrpskih, slovenačkih i makedonskih govora, obuhvaćenih opšteslovenskim lingvističkim atlasom*, red. P. Ivić, Sarajevo 1981.
- HEW – Schuster-Šewc H., 1978–1996, *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache*, Bautzen.
- HO – *Hydronimia Odry. Wykaz nazw w układzie hydrograficznym*, red. H. Borek, Opole 1983.
- HSBM XXX – *Historyčny sloŭnik belaruskaj mowy*, red. A.M. Bulyka, випуск 30 (*Ralec''–rušat'*), Minsk 2010.
- ISJP II – *Inny słownik języka polskiego*, red. M. Bańko, t. II (*P–Ż*), Warszawa 2000.
- KodWil I – *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej*, wyd. J. Fijałek, W. Semkowicz, t. I, Kraków 1932–1939.
- MAGP XI – *Mały atlas gwar polskich*, red. M. Karaś, J. Reichan, t. XI, cz. II: wstęp do tomu XI, Wykazy i komentarze do map 501–550, Wrocław–Kraków 1968.
- MM – *Sloŭnik mikrataponimaŭ Mahilëŭščyny*, Mahilëŭ 2004.
- MikrBel – *Mikratapanimija Belarusi. Materyjaly*, Minsk 1974.
- Mp20-Krk – *Kraków. Plan miasta*. 1 : 20 000 [bez daty, lata 90. (?) XX w., wydawnictwo Copernicus].
- Mp20-Krk1996 – *Kraków – Nowa Huta. Plan miasta*. 1 : 20 000, Wrocław–Warszawa 1996.

- Mp20-Krk2006 – *Kraków plus 3. Plan miasta*. 1 : 20 000, Warszawa 2006 [wydawnictwo Demart].
- Mp70-Sk – *Okolice Skierniewic, powiat skierniewicki. Mapa turystyczna z przewodnikiem turystycznym*. 1 : 70 000, Warszawa [bez daty, II dekada XXI w., wydawnictwo Agencja Regraf].
- NMPol XI – *Nazwy miejscowe Polski. Historia – Pochodzenie – Zmiany*, t. XI (Rę-Rs), red. K. Rymut, B. Czopek-Kopciuch, U. Bijak, Kraków 2015.
- NSPP – *Nowy słownik poprawnej polszczyzny*, red. A. Markowski, Warszawa 1999.
- PSJČ IV-2 – *Příruční slovník jazyka českého*, díl IV, část 2 (*Průsvitněti-Ř*), Praha 1944–1948.
- PSWP XXXVII – *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, red. H. Zgółkowa, t. 37 (*rozprysk-samotny*), Poznań 2002.
- RČDBE – *Rečnik na čuždite dumi v bĕlgarskija ezik*, red. S. Ilčev, Sofija 1982.
- RGN VII – *Russisches geographisches Namenbuch*, red. H. Bräuer, Band 7 (*Petjuki-Rujasola*), Berlin 1975.
- RSBKE III – *Rečnik na sĕvremenija bĕlgarski knižoven ezik*, III, red. S. Romanski, Sofija 1959.
- SG – *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. B. Chlebowski, W. Walewski, t. I–XV, Warszawa 1880–1902.
- SHU – *Slovník hidronimiv Ukrajiny*, red. K.K. Cilujko, Kyjiv 1979.
- SJAM VII – *Słownik języka Adama Mickiewicza*, red. K. Górski, S. Hrabec, t. VII (*Prę-R*), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1971.
- SJPDor VII – *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. VII (*Pri-R*), Warszawa 1965.
- SJPSzym III – *Słownik języka polskiego*, red. M. Szymczak, t. III (*P-Ż*), Warszawa 1981.
- łXVI XXXVII – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. K. Mrowcewicz, t. XXXVII (*Rozum-Rżysko*), Warszawa 2016.
- SMMPZU – *Slovník mikrotoponimiv i mikrohidronimiv pivnično-zachidnoji Ukrajiny ta sumižnych zemel'*, red. H. Arkušyn, t. I–II, Luc'k 2006–2007.
- Snazw VIII – *Słownik nazwisk współcześnie w Polsce używanych*, wyd. K. Rymut, t. VIII (*R-Sr*), Kraków 1994.
- SNGŚ XI, XII i XVII – *Słownik etymologiczny nazw geograficznych Śląska*, red. S. Sochacka, t. XI (*Poż-Roz*), Opole 2004, t. XII (*Roż-Sów*), Opole 2005, i suplement (*A-Ż*), Opole 2016.
- SNTWP – *Słownik nazw terenowych północno-wschodniej Polski*, wyd. N. Barszczewska, J. Głuszkowska, T. Jasińska, E. Smułkowa, t. I–II, Warszawa 1992.
- SP I i VIII – *Słownik prasłowiański*, red. F. Sławski, t. I (*a-b*), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974, t. VIII (*goda-gyža*), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 2001.
- SRJazXI–XVII XXII – *Slovar' russkogo jazyka XI–XVII vv.*, red. G.A. Bogatova, випуск 22 (*Raskidatsja-Rjaščenko*), Moskva 1997.
- SRNG IV i XXXV – *Slovar' russkich narodnych govorov*, випуск четвєrtij (*v-voenki*), red. F.P. Filin, Leningrad 1969; випуск tridcat' pjatij (*revet'-rjaščik*), red. F.P. Sorokoletov, Sankt-Peterburg 2001.
- SSJ III – *Slovník slovenského jazyka*, red. Š. Peciar, III. diel (*p-r*), Bratislava 1963.
- SSN III – *Slovník slovenských nářečí*, red. A. Ferenčíková, III (*P(poza)-R*), Bratislava 2021.
- SStp VIII – *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, t. VIII (*Rozpróchniec – Szyszki*), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1977.
- SW V – *Słownik języka polskiego*, red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, t. V (*Próba-R*), Warszawa 1912.

- SWil II – *Słownik języka polskiego etc.*, red. M. Orgelbrand, część II (P–Z), Wilno 1861.
- SWJP – *Słownik współczesnego języka polskiego*, red. B. Dunaj, Kraków 1999.
- UN I, LII i LXXX – *Urzędowe nazwy miejscowości i obiektów fizjograficznych*, 1 (*Miasto Kraków i powiat krakowski*), red. M. Karaś, A. Zaręba, Warszawa 1963; 52 (*powiat wieluński, województwo łódzkie*), Warszawa 1974; 80 (*Powiat kaliski i powiat miejski Kalisz, województwo poznańskie*), red. W. Kuraszkiewicz, Warszawa 1971 [plus odpowiednie maszynopisy].
- UNMasz CXLVII – tzw. maszynopis „profesorski” pow. węgrowskiego [niepublikowany maszynopis w archiwum IJP PAN].
- UNMatr CXLVII – matryca tomiku *Urzędowe nazwy miejscowości i obiektów fizjograficznych*, 147 (*powiat węgrowski, województwo warszawskie*), Warszawa 1971 [niepublikowany maszynopis w archiwum IJP PAN].
- USJP IV – *Uniwersalny słownik języka polskiego*, red. S. Dubisz, t. 3 (R–V), Warszawa 2003.
- WRG III i IV – *Wörterbuch der russischen Gewässernamen*, red. M. Vasmer, H. Bräuer, Band 3 (L–P), Berlin–Wiesbaden 1966; Band 4 (R–U), Berlin–Wiesbaden 1968.
- WUN III – *Wykaz urzędowych nazw miejscowości w Polsce*, t. III (P–Ż), Warszawa 1982.

Bibliografia

- Babik Z., 2009, *Pożegnanie z lasem. Nad „Słownikiem etymologicznym języka polskiego” profesora Wiesława Borysia*, Kraków.
- Babik Z., 2018, *Wkład Andrzeja Bańkowskiego w badania nad słowiańskim złożem apelatywnym w toponimii polskiej*, [w:] *Przeszość w języku zamknięta*, red. U. Wójcik, V. Jaros, Częstochowa, s. 95–107.
- Bandtkie J.S., 1806, *Słownik dokładny języka polskiego i niemieckiego do podręcznego używania dla Polaków i Niemców ułożony*, t. I–II, Breslau.
- Bańkowski A., 1984, *Ciekawe reliktu leksykalne wśród staromazowieckich nazw polnych*, „*Język Polski*” LXIV, s. 122–143.
- Bańkowski A., 2013, *Etymologiczny słownik mowy polskiej*, t. 3 (R), Częstochowa.
- Bartoš F., 1906, *Dialektický slovník moravský*, Praha.
- Bělič J., Kamiš A., Kučera K., 1978, *Malý staročeský slovník*, Praha.
- Bijak U., 2001, *Nazwy miejscowe południowej części dawnego województwa mazowieckiego*, Kraków.
- Bobryk U.A., 1997, *Materyjaly da „Sloŭnika hidranimaŭ Homel’sčyny”. Loeŭski raën, „Belaruskaja mova” XXIII*, s. 126–162.
- Boryś W., 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- Brückner A., 1927, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- Čerepanova E.A., 1984, *Narodnaja geografičeskaja terminologija Černigovsko-Sumskogo Poles’ja*, Sumy.
- Danyljuk O.K., 2013, *Slovník narodnych heohrafičnych terminiv Volyni* (2. wyd.), Luc’k.
- Deliradev P., 1953, *Prinos kŭm istoričeskata geografija na Trakija*, II, Sofija.
- Dušan W., 1848, *Slovníček slowenský (dokončení)*, „*Časopis Českého museum*” XXII ročník, dílu druhého svazek třetí, s. 305–337.
- Eütuchoŭ U.D., 1988, *Materyjaly dlja Sloŭnika hidranimaŭ Homel’sčyny. Vetkaŭski raën, „Belaruskaja mova” XVI*, s. 131–146.

- Eŭtuchoŭ U.D., 1992, *Matèryjaly dlja Sloŭnika hidranimaŭ Homel'sščyny. Homel'ski raën, „Belaruskaja mova”* XIX, s. 108–125.
- Friedelówna T., 1991, *Paweł Guldeniusz – przykład dwujęzyczności toruńskich mieszczan w XVII wieku*, [w:] *Poliszczynna regionalna Pomorza IV*, red. K. Handke, Warszawa, s. 45–49.
- Friedrich H., 2014, *Nazwy miejscowe północnych okolic Warszawy*, Warszawa.
- Gaberov I., Stefanova D., 2002, *Rečnik na čuždite dumi v bŭlgarskija ezik s priloženija* (5. wyd.), Veliko Tŭrnovo.
- Grigor'jan È.A., 1975, *Slovar' mestnych geografičeskich terminov bolgarskogo i makedonskogo jazykov*, Erevan.
- Holub J., Kopečný F., 1952, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha.
- Hromko T.V., Lučyk V.V., Poljaruš T.I., 1999, *Slovník narodnych heohrafičnych terminiv Kirovohradščyny*, Kyjiv–Kirovohrad.
- Hulickaja V.A., 1987, *Matèryjaly dlja Sloŭnika hidranimaŭ Homel'sščyny. Brahinski raën, „Belaruskaja mova”* XV, s. 110–141.
- Hulickaja V.A., 1992, *Matèryjaly dlja Sloŭnika hidranimaŭ Homel'sščyny. El'ski i karmjanski raëny, „Belaruskaja mova”* XIX, s. 125–167.
- Jaškin I.Ja., 2005, *Sloŭnik belaruskich mjascovych heahrafičnych tèrminaŭ. Tapahrafija, hidralohija*, Minsk.
- Jungmann J., 1837, *Slownyk česko-německý etc.*, djl III (P–R), Praha.
- Jurkowski M., 1971, *Ukraińska terminologia hydrograficzna*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Kálal M., 1924, *Slovenský slovník z literatury aj nářečí*, Banská Bystrica.
- Karłowicz J., 1907, *Słownik gwar polskich*, tom piąty do druku przygotował Jan Łoś (R S Ś T), Kraków.
- Kaszewski M., 2011, *Kwalifikatory w słowniku Jerzego Samuela Bandtkiego – rodzaje, funkcje, frekwencja*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria językoznawcza” 18 [38] z. 2, s. 77–90.
- Knapiusz G., 1621, *Thesaurus Polonolatinograecus seu Promptuarium linguae Latinae et Graecae etc.*, Kraków.
- Kozierowski S., 1922, *Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej zachodniej i środkowej Wielkopolski*, t. II (M–Z), Poznań.
- Kozierowski S., 1926, *Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej wschodniej Wielkopolski*, t. I (A–O), Poznań.
- Kozierowski S., 1928, *Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej wschodniej Wielkopolski*, t. II (P–Ż), Poznań.
- Králik L., 2015, *Stručný etymologický slovník slovenčiny*, Bratislava.
- Kuz'mič L.P., 1996, *Matèryjaly da Sloŭnika hidranimaŭ Homel'sščyny. Leł'čycki, mazyrski, akcjabrski raëny, „Belaruskaja mova”* XXII, s. 124–253.
- Linde S.B., 1812, *Słownik języka polskiego*, cz. III (R–T), Warszawa.
- Łapicz C., 1981, *Terminologia geograficzna w ruskich gwarach Białostoczczyzny na tle wschodniosłowiańskim*, Warszawa–Poznań–Toruń.
- Łesiów M., 1972, *Terenowe nazwy własne Lubelszczyzny*, Lublin.
- Machek V., 1957, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha.

- Mal'ko R.N., 1974, *Geografičeskaja terminologija češkogo i slovackogo jazykov (na obščeslavjanskom fone)*, Minsk.
- Mączyński J., 1564, *Lexicon Latino Polonicum Ex Optimis Latinae Linguae Scriptoribus Concinatum* etc., Królewiec.
- Mühlner W., 2002, *Beiträge zur altpolabischen Lexik. Zeugnisse der Toponymie*, „Onomastica Slavogermanica” XXII, s. 49–106.
- Načovъ N.A., 1898, *Kritična bělěžka vьrchu knižovnija ni ezikъ*, „Periodičesko spisanie na Bъlgarskoto knižovno društvo v Srědecъ”, godina edinadeseta, knižka LV–LVI, s. 312–331.
- Načovъ N.A., 1908, *Bělěžka na bъlgarskata zamjana na ж s u, [w:] Jagić-Festschrift. Zbornik u slavu Vatroslava Jagića*, Berlin, s. 466–494.
- Nitsche P., 1964, *Die geographische Terminologie des Polnischen*, Köln–Graz.
- Paņevъ T., 1908, *Dopъlnenija na bъlgarskija rečnikъ otъ N. Gerovъ*, Sofija.
- Pavlenko S., 2013, *Mikrotoponimy Černihovo-Siverščyny*, Černihiv.
- Pfuhl Ch.T., 1866, *Lauzitsisch Wendisches Wörterbuch*, Budissin.
- Preobraženskij A., 1914, *Ėtimologičeskij slovar' russkogo jazyka*, tom vtoroj (P–S), Moskva 1910–1914.
- Rymut K., Majtán M., 1998, *Gewässernamen im Flußgebiet des Dunajec (Nazwy wodne dorzecza Dunajca)*, Stuttgart.
- Rzetelska-Feleszko E., Duma J., 2013, *Nazwy terenowe Pomorza Zachodniego zawierające elementy słowiańskie*, t. II (Q–Ż), Warszawa.
- Sławski F., 1948, *Oboczność q : u w językach słowiańskich*, „Slavia Occidentalis” XVIII, s. 246–290.
- Smolickaja G.P., 1976, *Gidronimija bassejna Oki. Spisok rek i ozer*, Moskva.
- Supranowicz E., 1995, *Nazwy ulic Krakowa*, Kraków.
- Szober S., 1929, *Kilka etymologij*, „Prace Filologiczne” XIV (2), s. 599–606.
- Trotz M.A., 1764, *Nowy dykcyonarz to iest mownik polsko-niemiecko-francuski* etc., Lipsk.
- Udolph J., 1979, *Studien zu slavischen Gewässernamen und Gewässerbezeichnungen. Ein Beitrag zur Frage nach der Urheimat der Slaven*, Heidelberg.
- Ulanowski B., 1920, *Wizytacja dóbr arcybiskupstwa gnieźnieńskiego i kapituły gnieźnieńskiej z XVI wieku*, Kraków.
- Vasil'ev V.L., 2012, *Slavjanskije toponimičeskie drevnosti Novgorodskoj zemli*, Moskva.
- Vasmer M., 1955, *Russisches etymologisches Wörterbuch*, Band 2 (L–Ssuda), Heidelberg.
- Vidoeski B., 1999, *Geografskata terminologija vo dijalektite na makedonskiot jazik*, Skopje.
- Wolff A., Rzetelska-Feleszko E., 1982, *Mazowieckie nazwy terenowe do końca XVI wieku*, Warszawa.
- Wójcik U., 2002, *Nazwy miejscowe dawnego województwa rawskiego*, Warszawa–Kraków.
- Zaimov J., 2012, *Rečnik na vodnite imena (geografsko opisane, stroež i proizchod)*, t. 2 (K–R), Veliko Tŕnovo.
- Zdaniukiewicz A.A., 1972, *Gwara Łopatowszczyzny. Fonetyka, fleksja, słownictwo*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Żuraszek-Ryś I., 2016, *Nazwy terenowe i wodne z okolic Zielonej Góry, Zielona Góra*.

***Ruczaj* and **ręczaj* in the Polish vocabulary and onomastics. Attempt at a new look from the perspective of Slavic**

Abstract

Onomastic data entitle to believe that Old Polish inherited from Common Slavic two variants of a term for '(small) stream', namely, **ręczaj* < **rǫčajь* and **ruczaj* < **ručajь*. Both seem attested only by proper names (15th–20th centuries), the former primarily by four toponyms in southern Mazovia (*Ręczaje* 3x and *Zręczaje*), while the latter left traces in the toponymy of Central Poland and of the southern part of Greater Poland. None of them has been confirmed lexically in the „native” Polish dialects of the 20th century.

Starting from the 17th century, texts of some authors rooted in the North-Eastern periphery of Middle Polish (Lithuania, Byelorussia) attest a term *ruczāj -aju* 'stream', which is to be regarded as a loan from Old Byelorussian. One is inclined to connect its subsequent penetration, as a poetical word, into the literary Polish (the late 19th century) with its multiple occurrences in key instances of poetry by Adam Mickiewicz, the most outstanding writer of the Polish Romanticism, whose roots lay precisely in the Byelorussian ethnic territory.

In the historical Slavic languages we find reflexes of the related variants **rǫčajь*, **ručajь*, **ručьjь* (and **rǫčьjь*?) and probably **(ne)rǫčьь* (~ **(ne)ručьь*?), the latter presumably constituting a starting point for the former four. A reliable reconstruction of the primary form together with its true etymological cognates seems, however, very difficult, if not impossible at all.